

Міне әрбір сөз тіркесінің нақты мағынасы оның грамматикалық және лексикалық мағынасына (мағыналық-тұлғалық құрылымына) байланысты. Сонымен сөз тіркесі – сыңарларының лексикалық мағынасы арқылы бір-бірін толықтырып, өзара грамматикалық қатынасқа түсетін лексико-грамматикалық бірлік.

1. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 444 б.

2. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1999. – 581 б.

3. Басымов Х. Сөйлемнің тұрлаусыз мүшелері // Халық мұғалімі. – 1939. – №1. – 29-39 бб.; – 1939. – №2. – 15-21 бб.

4. Ермеков Ә. Тағы да сөйлем мүшелері туралы // Халық мұғалімі. – 1939. – № 9. – 67-70 бб.

5. Виноградов В.В. Исследования по русской грамматике. (Избранные труды). – М.: Наука, 1975. – 558 с.

6. Қазақ тілінің грамматикасы. II бөлім. Синтаксис. – Алматы: Ғылым, 1967. – 235 б.

7. Жакупов Ж.А. Қазақ тілі функциональдық синтаксисі (контекст проблемасы): филол. ғыл. д. ... дис. – Алматы, 1999. – 225 б.

8. Аманжолов С. Қазақ тілі ғылыми синтаксисінің қысқаша курсы. – Алматы, 1940. – 248 б.

9. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: Қазақ ССР ҒА баспасы, 1954. – 562 б.

10. Сайрамбаев Т. Сөз тіркесі мен жай сөйлем синтаксисі. – Алматы: Рауан, 1991. – 176 б.

11. Елікбаев Б.К. Жанаса байланысқан есімді сөз тіркестері // Жусуп Баласагын ат. Кыргыз улуттук университетинин Жарчысы. – Бишкек, 2008. № 4. – 5-8 бб.

Б. Еликбаев

СЕМАНТИКО-ФОРМАЛЬНАЯ СТРУКТУРА ИМЕННЫХ СЛОВСОЧЕТАНИЙ

В статье рассматривается семантико-формальная структура именных словосочетаний

B. Elikbaev

SEMANTIC AND FORMAL STRUCTURE OF NOMINAL PHRASES

In article the semantic and formal structure of nominal phrases is considered

М. Т. Есмадова,

М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

ОРАЛХАН БӨКЕЙ ӘНГІМЕЛЕРІНДЕГІ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ҚОЛДАНЫСЫ

Фразеологизмдер (кең мағынада фразеологиялық тіркестер мен мақал-мәтелдер) көркем сөз өнерінің ең құнарлы саласына тән ойлау нәтижесі мен халық даналығының туындысы болып саналады. Тіліміздің бұл байлығы ғасырлар бойы қорланып, қалыптасқан, толассыз дамып, толығып отыратын, әрқашанда қолданысқа дайын тұратын көркем сөз құралы болып саналады. Яғни, көркем сөз шеберлерінің өз шығармаларында түрлендіріп, сан құбылтып, пайдалануына болатын әсем де әсерлі, көркем де бейнелі сөз өрнегі болып есептеледі. Әдетте, фразеологизмге тән ерекшеліктердің бірі ретінде олардың тұлғалық, құрамдық және ішкі орын тәртібінің тұрақтылығы көрсетіледі. Әрине, бұл тұрақты тіркестерге тән жалпы заңдылық, бірақ қатып қалған, ешбір өзгеріске түспейтін құбылыс

емес, белгілі шарттылыққа бағынатын заңдылық.

Бұл белгілі ғалым, профессор Рабиға Сыздықованың сөзімен айтқанда, сөз күдіретінің арқасында іске асатын құбылыс [1]. Ол – ғалымның бейнелі түрде атаған «сөз әрлеу» тәсілі. Сөз әрлеу деп отырғанымыз да, айналып келгенде сөз таңдау, сөз қолданысы дегеніміз сияқты, көркем шығарма тіліндегі жеке сөздердің (және тіркестердің) «қылығы», қызметі, стильдік жүгі, (орысша айтқанда, «поведение слово в художественном тексте») деген тұтас құбылысқа кіреді. Әсіресе, «сөз әрлеу» дегенде, сөздің көріктеу құралы ретінде келген, сөз бейне болып, келген сәттері талданады.

Фразеология деген терминнің мағынасы кең, оны әр түрлі ұғынып, әр алуан салада

зерттеу объектісі етіп алуға болады. Жалпыхалықтық тілдің фразеологиясы мен жеке жазушы шығармасындағы фразеология немесе жеке бір шығарманың фразеологиясы, яғни авторлық өзгеріске ұшыраған тұрақты тіркестер бір-бірінен зерттеу тәсілі жағынан да, мазмұны жағынан да өзгешелігі бар. Жалпыхалықтық тілдің фразеологиясы оның барлық табиғатын қамтыса, авторлық өзгеріске ұшыраған фразеологиясынан стильдік өзіндік ерекшелігі айқындалады. Авторлық қолданыстағы фразеологизмдердің тууы және тілде қалыптасуы халықтың ұлттық мәдениетімен, дәстүрімен, этнолингвистикасымен байланысты болып келеді.

Авторлық қолданыстағы тұрақты тіркестер, қанатты сөздер бірте-бірте тілдің біркелкі сөздер қорына еніп жатыр. Авторлық қолданыстағы фразеологизмдердің тууын және уақыт келе афоризмдерге айналуын проза тілінен айқын байқауға болады. Стилистикалық тұрғыдан қарағанда, авторлық қолданыстағы фразеологизмдердің қандай мақсатта қолданылып тұрғанын да айқындап алу қажет. Себебі, тұрақты тіркестер тек көріктеу құралы ғана емес, жазушының көзқарасын, идеясын, суреттеп отырған кейіпкерінің ішкі жан дүниесін, болмысын таныту мақсатында да қолданылады. Сол себепті де Рабиға Сыздықова: «Көркем туындының тілін лингвистикалық стилистика тұрғысынан талдау дегеніміз тілдің жеке бөліктерін (единицаларын) түгендеу емес, сол бөліктердің, айталық, сөздердің, тіркестердің, сөйлемдердің қолданысын, қолданыстағы көрінісін зерттеу болмақ» (Сыздықова Р. Сөз құдыреті. 2003. 5-бет).

Фразеологизмдердің табиғатына тән осы бір қасиетін біз жалпы сөз қолданыс жүйесінен, әсіресе, проза тілінен айқын көреміз. Проза тілінің шығарма бойындағы үйлесімділік, кейіпкердің әсем де әсерлі іс-әрекеті фразеологизмдердің «қамырша иленіп», сан алуан өзгерістерге түсуіне әсерін тигізеді.

Фразеологизмдердің проза тілінде мұндай өзгерістерге түсуі және ол өзгерістердің шегі мен түрі, сайып келгенде, жазушының шеберлігіне және сөз саптау мәнеріне тікелей байланысты болып келеді. Мұндай шебер суреткерлер қатарынан қазақ прозасына өз қолтанбасын қалдырған көрнекті жазушы Оралхан Бөкейді ерекше атауға болады.

Қазақтың әдеби тіліндегі әсірелеу, көркемдеу тәсілдерінің ішінде тұрақты сөз тіркестердің алатын орны ерекше.

Тұрақты тіркестер көркем шығарма тілін жандандырып, астарлап, бейнелей суреттеудің тілдегі дайын құралы болып табылады.

Халық тілінің осы бір байлығын жазушылар өз шығармаларында қажетіне жаратып, өзіне керегін таңдап алады.

«Фразеологизмдерді әр жазушының өз қажетіне байланысты жаңғыртып қолдануы, оның ой-пікіріне, эстетикалық талғамына, қоғамдық өміріне, философиялық көзқарасына сәйкес келеді» [2,54].

Профессор А.И.Ефимов «Жазушылардың өзіндік стилі деп көркем шығармаларындағы жалпы халықтық тілдің тәсілдерін өндеп жұмсаудағы сөз құрау жүйесі», - дейді.

Кез келген жазушы халық тілінің бар байлығын сөз айшықтарын өз шығармаларында дәл, айқын, аса бір ұтқырлықпен жұмсай отырып, өзіне ғана тән стиль жасайды.

Қазақ тілінде фразеологизмдерді берудің екі жолы қарастырылады:

1. Жалпы халықтық сипатта қолданылатын фразеологизмдер.

2. Авторлық өңдеумен қолданылатын фразеологизмдер.

Кез келген қаламгер өз шығармаларында фразеологизмдерді дайын күйінде де, авторлық өңдеумен де қолданады. Фразеологизмдердің тілдік тұрғыдан алғанда. Бейнелі, экспрессивті-эмоционалдық қасиеттерімен тартымды берілуі әр жазушының талғамы мен тілдік қорына байланысты. Соған байланысты тұрақты сөз тіркестері біреуде аз, екіншіде мол, біреулері дайын күйінде, ал қайсыбіреулері оны тыңнан туындатады.

Фразеологизмдер кейде түгелдей автор еңбегінің жемісі болса, кейде халықтың фразеологизмдерден бастау алып, біраз өзгерістерге түсіп, өзгермелі болып та келеді. Өзінің бұрыннан қалыптасқан тұрақты мән-мағынада кейбір фразеологизмдерді жазушы әдетте стильдік мақсатта қолданады. Өзгермелі деп контекст қалауына бір ғана қолданымдық болып қызмет атқаратын фразеологизмдерді атаймыз. Фразеологизмдерді қолдануда авторлық өзгеріске түсіру өзгермелі болу – жаңарту, түрлендіру мақсатын көздейді.

Авторлық қолданыстағы фразеологизмдер көркем әдебиет тілін жаңа сатыға көтеріп,

оның өркендеуіне әсерін тигізері анық. Фразеологизмдердің тұрақты қалыпта қолданылу табиғатын ескере отырып, олардың көркем әдебиет тілінде жаңаша қырынан танылуын зерттеу – бүгінгі заман талабы.

Жазушы О. Бөкей өз шығармаларында халық тілінің бай қазынасын, көркем сөздің әр алуан өрнегін шебер қолдана білген. Соның ішінде, О. Бөкейдің әңгімелеріндегі тұрақты сөз тіркестердің жалпы халықтық формада қолданылуы да және авторлық өңдеумен қолданылғандығы бар екендігіне көз жеткізуге болады. Мысалы, «Кербұғы» әңгімесіндегі берілген фразеологизмдерге тоқталайық:

1. Ындыны кебе үш рет ұмтылды, үш ретінде де осынау халге **душар болып**, тартынып кетті. (6-б.)

2. Бұрын мынау **иін тірескен** орман, анау қалғып-шұлғыған қапсағай таулар мен қойнау-қойнауына қорқыныш паналатқан күз-аңғарлар Кербұғы үнін іліп алып, үздік-создық қайталап, көпке дейін жаңғырығып, даңғазы қуатпен алысқа жөңкіліп тараушы еді-ау!

3. Әлде көз алдында ақырғы рет секіріп, билеп кетіп бара жатқан жас марал-қызды енді қайтып (түсінде, қиялында болмаса) көре алмайтыны; енді қайтып салмақпен жүріп, сабырмен еркелейтін марал-анаға **наз қыла алмайтынын**; енді қайтып көре алмасы, ести алмасы, көп баянсыз жалғанның тұмбасына шым батқан, тұманына шын адасқаны енді ғана есіне түскендей селк етіп, үнжырғасын көтерді де, тағы да бір рет жан дүниесін қақырата ышқынды.

4. Кеше таң **алакеуімінде** Кербұғы әдетінше маралдарды алдына салып тауға беттей бергенінде, өліспей беріспейміз дегендей басқа бұғылар үйірді шыр айнала қоршауға алып, жібермеп еді. (7-б.)

5. Соңсоң ежелгі намыс қамшылап, **теке тіреске** жетеледі. (8-б.)

6. Кербұғы мойын сіңірлерін сәл босатып жіберсе, зіл болып басқан алтын бас сылқ етіп, қара жерге домалап түсердей еді, **дес берді де**, намысқа тырысып қана тегіндегі атақ-даңқын сақтай алды.

7. Әйтсе де қарсыласынан өзінің **келмеске кеткен** жастығын көріп, екі шықшыты қан қақсап, көзін қайта жұмды. (9-б.)

8. Осы бір оқиғаны еріксіз есіне алған Кербұғы ұмтылып барып, қайыңның сарғая бастаған жапырағын үзіп алды да, талмап **ораза-сын ашты**.

9. Мынау меңіреу орманда тек Кербұғы ғана **жапа шегіп** қалғандай, ербең еткен тіршілік иесіз.

10. Сарқынды қуатын жұмсап, иелігіне алған маралдардың бабын табатын **дәрмен жоқ** та еді. (10-б.)

11. Билеп кеп, тұмсығынан жалап-жалап алған жас маралға **көзді ашып-жұмғанша** шапты да, ендігі сәтте бар үйірді алдына салып айдап, қыр аса жөнелді. (11-б.)

12. Өз мүйізі өзіне сор әкелген бұғы тауы шағылып, **тас бауыр** әлемнен ат құйрығын кесісе түңілді де.

13. Ендігі қалған қарға адым су ішкілігін өңкей өткенін ойлаумен өткізуге **бел байлады** білем, үлкенірек байсамырсынды паналай қайта жатты бұйығып... (12-б.)

14. **Жан ұшырды**, торға қамалды.

15. Екі шықшыттан қысқанда, көкпеңбек болып төңкеріліп тұрар **аспан айналып, жер түскендей болды**, өзін қаумалаған адам, анау орман, тау-тастың бәрі төбесінен тік шаншылды. (13-б.)

16. Иә, иландырар дәлел сұрамайтын сырты түк, іші тезек хайуан болған соң, өз тілектерінің **құрбандығына шалды** да: «Дүниедегінің бәрі де қауіпті, бірақ бәрі де қасиетті», - деп ақыл айтты (14-бет).

17. Егер бұта қараған сыбдыр етіп, нендей қауіп төнген болса, тамам марал **шыр көбелек** шеңбер құрып, Кербұғыны ортаға алатынды; ал **тар жол тайғақ кешулерде** не алға, не артқа салмай үнемі қауіпсіз ортада ұстайтын.

18. Қарайғанның бәрінен қызғанысып, **қызғыштай қорып** жүрген ер бұғы бүгінде қор болып жатқанда, қолтығынан демер кімі бар?

19. **Бір жұтым** суға зәру, кепкен өңеш қырнап жөткерінді-ай. (15-б.)

20. Кейде толған айдың жаһұт нұрына еркелей жусап жатқан мың миллион тұз тағысы жер қайысқан **қалың қолды** елестетер, сонсоң таң сарғая тау жазирасын қақ жарып, **жұбын жазбастан** өрер: өре түрегеліп, өре жөнелген Алтай еркелері ағаш-ағаштың, қоқышоқының басында байланып тұрған ақша бұлттарға сіңіп, мәңгілік көзден ғайып болардай еді. (16-б.)

21. Жас шағында ессіз жақсы көргенін ұмытты – мәңгіге ұмытты білем, оқыс **тәуекелге бел буды**. (17-б.)

22. Кербұғы көзінен от шашып, шегіншіктеп барып бар қуатымен алға атылды, жаң-

бырдың суына **иі қанып** былпылдаған жерге артқы қос тұяқтың ізін оя тастады да зу етіп, биік қорғаннан асып-ақ түсті.

23. **Өң мен түстің арасында** ес жия алмай, біраз сілейіп тұрып, өз ерлігіне өзі қайран қалғандай секіріп билеп, Ақшоқыға қарай артына қайтып қайрылмастан тарта жөнелді. (18-б)

Берілген сөйлемдердегі тіркестердің бәрі - жалпы халықтық формада қолданылған тұрақты сөз тіркестері. Бірақ О.Бөкей өз әңгімелерінде тұрақты сөз тіркестерін кез келген уақытта тілдік тұрғыдан бейнелі, тартымды етіп беруге тырысады. Кейіпкерлерінің іс-әрекетін ашу немесе көңіл-күйін, жан-сезімін білдіруде болмысын дәл баса жеткізіп, орнымен жұмсайды.

Мысалы, берілген тұрақты сөз тіркестеріне тоқталатын болсақ, **душар болу** – кезіге кетті, тап болды; **иін тірескен** - өте көп, тығыз, кептеліп сірескен, аяқ алып жүргісіз; **наз қыла алмады** – еркелемеді, қылық көрсетті; **алакеуім (көлеңке)** – бозамықты күңгірт шақ; **теке тірес** – қатты ерегіскенде айтылады; **дес беру** – ырық берді, айтқанға көнді, бойұсынды, сөзге құлақ асты; **келмеске кеткен** – дүниеден қайтты, өлді, қаза тапты; **оразасын ашты** – таңертеңгі асын ішті, нәр татты; **жапа шекті** – қорлық көрді, азып-тозды; **дәрмен жоқ** – шама, күш-қуат жоқ деген мағыналарды береді.

Бұл тұрақты сөз тіркестері етістік тобына және есім тобына жататын фразеологизмдер. Мұндағы **иін тірескен, наз қыла алмады, дес беру, жапа шекті, оразасын ашты, душар болу, келмеске кеткен** атау тұлғалы зат есімдердің етістікпен тіркесу арқылы келетін етістік тобына жататын фразеологизмдер. **Алакеуім, дәрмен жоқ, теке тірес** есім тобына жататын фразеологизмдер.

Тұрақты тіркестер - образ, характер жасауда, қоғам құбылыстарын, табиғат көріністерін бейнелі, көркем суреттеуде, адамның психологиялық жағдайын көрсетуде, ішкі сезімін суреттеуде бірден-бір дайын құрал. «Фразеологизмдер шығарма тіліне айрықша көрік, ұтымды мазмұн, ұлттық калорит береді. Халық тілінің бұл қат-қабатты қазынасына барлау жасап, көзін табу, қажетіне жарату «адам жанының инженері» - жазушының шеберлігіне байланысты» - дейді Х. Қожахметова. Сондықтан да тұрақты тіркестерді қолдану қаламгер шеберлігіне тікелей байланысты.

Жалпы қаламгер тіліндегі тұрақты тіркестерді зерттеу барысында әр қаламгердің фразеологизмдер саласындағы байырғы қазынаны қаншалықты тергендігін және қаншалықты жаңа түрлерін ұсынғандығын сол арқылы әдеби тілге қосқан өзіндік үлесін айқындауға болады.

Оралхан Бөкейде жаңа тіркестер жасап, жүйелі жолдарын көрсеткен. Өлеңдерін көркем суреттеу үшін, айтпақ ойын экспрессивті-эмоционалды мәнде бейнелеу мақсатында әдеби тілге жаңа тіркестер әкеледі.

Осыған орай осы әңгіме бойынша авторлық қолданыстағы фразеологизмдерге де тоқтала кететін болсақ, мысалы:

1. **Өзегін өкініш өрті жандырып тұрса да**, дөт шіркіннің мынау буы бүрқырап, сылқ-сылқ күле ағып жатқан аяқ астындағы суға жетпеуі қалай? (6-б.)

2. Сондығы ма, таңертең соқталы шайқасқа түспей-ақ, барлық табында өзімсіне ала жөнеліп еді, **нәпсі сақал сипатпайды** екен, жастау бұғылар өжіректөп бастырмады ғой. (8-б.)

3. **Өлім мен өмірдің арасындағы** күйекке алғашқы болып түсу үшін жүріп жатқан майдан - саф ерліктің, шын еркектің асқаралы үлгісіндей еді, қолдан мүсіндегендей қаздиган бастар оқтай атылып түйіскенде, алтын кебісті бір-біріне ұрғандай әсем, әрі аянышты (8-бет).

4. Бірақ мұндай **теке тірес** сойқан тек бұғыларға ғана тән қасиет емес, аса ақылдымыз деп сезінетін Адамдар арасында **бағзыдан бақилыққа** ұласар бітіспес тартыс барын түйсінген жоқ (9-бет).

5. Жер тарпып айбат шеккен оспадар үн шықпаса, осы қалпында шөке түсіп, өліп-ақ кеткісі бар-тын, Кербұғының әбден жеріне жете әлсірегенін сезе тұра, бүйірден бір нұқып құлатпай, заңды жекпе-жекке шақырып тұрған жас талапкердің ұятты қылығы жебеді ме, әлде ата-бабасынан бермен қарай түйін-шек, үзіліссіз жалғасқан өр кеуде жігер оты қайта тұтанып, кер баққан шаршасты түре қуып, **жанын шабақтады** ма, иіле берген басын қаздандатып, аспандата көтеріп алды (9-бет).

6. Уылжыған көкерімге ынтызар қызыл-шыл кәрі көңіл ақыр аяғы өзін мерт етерін білді ме, білсе, шамасына қарай шаппай несі бар еді, қайран қарттық-ай, жас иістің **базары бір күндік, азары мың күндік** екенін бағамдамайсыңдар-ау, Кербұғы тұралап ұзақ жатты (11-бет).

7. Содан бері қаншама қызық көрді, қаншама **запа шекті** (12-бет).

8. Иә, иландырар дәлел сұрамайтын **сырты түк, іші тезек** хайуан болған соң, өз тілектерінің **құрбандығына шалды** да: «Дүниедегінің бәрі де қауіпті, бірақ бәрі де қасиетті», - деп ақыл айтты (14-бет).

9. Өз мүйізі өзіне сор әкелген бұғы тауы шағылып, **тас бауыр** әлемнен **ат құйрығын кесісе** түңілді де (12-бет).

10. Маусымның дәл ортасында арадай анталайтын адамдар да, күйек басталса, алды-артын орап, ырбаң қағатын маралдар да, кеше ғана алып таудың қасат қарын бұған бұздырып, өздері соңынан еретін дос-жаран бұғылар да зым-зия қолдан қуат, бойдан **дәрмен кетіп, бақ тайған** соң жалт берісті. (15-бет)

11. Күйек басталса, өзгеше бір жұмсақ назбен еркелеп, **қанаттыға қақтырып, тұмсықтыға шоқтырмайтын-ды**. (15-бет)

12. Иә, ата-баба бұғылар бұдан мың жыл бұрын, жүз жыл бұрын сол таудың етегін жайлап, **ай дейтін әжесіз**, емін-еркін ғұмыр кешсе керек. (16-бет)

13. Әншейін, сүйекке сіңді әдетпен жекпе-жекке түсіп, алқұлымдап жеңіске жеткені болмаса, Кербұғының күйек қайтарар тәбеті де, **дәрмені де жоқ-тын**. (11-бет)

Берілген сөйлемдердегі тіркестердің бәрі – авторлық қолданыстағы тұрақты сөз тіркестері. Енді осы тұрақты тіркестердің мағыналарын ашатын болсақ. **Өзегін өкініш өрті жандырып тұрса да** – күйіну, қапалану, қатты қайғыру; **нәпсі сақал сипатпайды** – жолатпау, маңайлатпау; **Өлім мен өмірдің арасындағы** - әл үстінде, ажал алдында, қыл үстінде; **бағзыдан бақилыққа** - өмір бойы, өмірдің соңына дейін; **жанын шабақтады** - үрейлену; **базары бір күндік, азары мың күндік** – қуанышы бір-ақ күнге созылса, азабы көп күнге созылар; **запа шекті** – қорлық көрді, азып-тозды; **сырты түк, іші тезек** – сыртынан жақсы да, ішінен жаман; **ат құйрығын кесісе** -; **дәрмен кетіп** – шамасы, күш-қуаты қалмау; **қанаттыға қақтырып, тұмсықтыға шоқтырмайтын-ды** – қиянат жасатпайды, қорғаштайды, зәбір көрсетпейді; **ай дейтін әжесіз** – емін-еркін, бассыздық, көзсіз; **дәрмені де жоқ-тын** – шама-шарқы жоқ.

Сондай-ақ, жазушының бір сөйлем бойында бірнеше жалпы халықтық тіркестерді және авторлық қолданыстағы тіркестер мен жалпы халықтық фразеологизмдерді қолданғанын

көруге болады. Мысалы: Бірақ мұндай **теке тірес** сойқан тек бұғыларға ғана тән қасиет емес, аса ақылдымыз деп сезінетін Адамдар арасында **бағзыдан бақилыққа** ұласар бітіспес тартыс барын түйсінген жоқ (9-бет). Иә, иландырар дәлел сұрамайтын **сырты түк, іші тезек** хайуан болған соң, өз тілектерінің **құрбандығына шалды** да: «Дүниедегінің бәрі де қауіпті, бірақ бәрі де қасиетті», - деп ақыл айтты (14-бет). Өз мүйізі өзіне сор әкелген бұғы тауы шағылып, **тас бауыр** әлемнен **ат құйрығын кесісе** түңілді де (12-бет). Маусымның дәл ортасында арадай анталайтын адамдар да, күйек басталса, алды-артын орап, ырбаң қағатын маралдар да, кеше ғана алып таудың қасат қарын бұған бұздырып, өздері соңынан еретін дос-жаран бұғылар да зым-зия қолдан қуат, бойдан **дәрмен кетіп, бақ тайған** соң жалт берісті (15-бет).

Бұдан жазушының тұрақты тіркестерді өте шебер қолдана алатындығымен қатар, оқырманға түсінікті, әрі әсерлі болуы үшін де пайдаланған десе да болады.

Қорытындылай келе, Оралхан Бөкей бейнелі тұрақты тіркестерді өз ойын, көзқарасы мен дүниетанымын, жағдайларды көркем түрде суреттеуде, шығармаға экспрессивті, эмоционалды реңк беру мақсатында молынан пайдаланды. Ақынның фразеологизмдерді көркем суреттеудің бір құралы ретінде ұтымды, айшықты түрде пайдаланған. Олар төмендегідей тәсілдер:

1. Жалпы халықтық қолданыстағы образды тұрақты тіркестер тұлғасын еш өзгертпей, сол қалпында молынан пайдаланған (теке тірес, келмеске кеткен, дәрмені кетіп, құрбандығына шалу, бел байлаған, тар жол, тайғақ кешу, қолтығынан демер, бір жұтым, жұбын жазбау, тәуекелге бел буу, иі қану, иін тірескен, наз қыла алмау, дес берді, оразасыш ашу, жапа шегу, көзді ашып-жұмғанша, тас бауыр, жан ұшырды, аспан айналып жерге түскендей болды).

2. Суреттелетін оқиғаны қоюлату үшін жалпыхалықтық қолданыстағы тұрақты тіркестер тұлғалық құрылымын трансформациялап, оларды жаңғыртып жаңартқан;

3. Бейнелі тұрақты тіркестер жасап, өзінің қаламынан соны тіркестер тудырған. Сөйтіп, халқымыздың сөздік қорын байытқан.

4. Тың тұрақты тіркестер жасауда Оралхан Бөкей нақты зат пен дерексіз ұғымды тіркестірген.

5. Оралхан Бөкей тілдік құрамды пайдаланудың тамаша үлгісін көрсетеді.

Тілді байыту, көркемдеу тәсілі жалғастығын тауып отырғандығын Оралхан Бөкей шығармашылығындағы тұрақты тіркестер қолданысынан аңғаруға болады. Жазушы халқымыздың бай қорын жан-жақты игере отырып, халық тіліндегі сөз қолданыстарын өз мақсат-мүддесіне орай дамытып, дүниетанымдық лексика көркемдік құрал ретінде алынып

айшықтандыра, жетілдіре қолданады. Бүгінгі ұрпаққа үлгі-өнеге қалдыру мақсатында ұсынады. Шығармаларының тілдік қолданысы арқылы жалпы ұлттық тілді қолданушы ретіндегі ақынның стильдік даралығы, ақынның шеберлігі, ақынның тұлғасы сомдала түскен.

1. Сыздыкова Р. Сөз күдіреті.-Алматы, 2003. 5-бет.

2. Қожахметова Х. Фразеологизмдердің көркем әдебиетте қолданылуы. -Алматы: Мектеп, 1972. -79 б.

М. Т. Есматова

ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ В ПОВЕСТЯХ О. БОКЕЙ

В статье рассматривается использование фразеологизмов в повестях О. Бокей.

М. Т. Esmatova

IDIOMS IN THE NOVELS OF O. BOKEY

The article considers the use of phraseological units in O. Bokey's novels.

С. А. Оданова

ҚазМемҚызПУ доценті, ф.ғ.к., sagi68@mail.ru

КІРМЕ ТҮБІР СӨЗДЕРДІҢ ҮНЕМДЕЛУІ

Қазақ тілі өзінің даму тарихында түрлі кезеңдерді басынан кешіріп, тілдегі графиканың бірнеше рет ауысқандығы баршаға белгілі. Қоғам дамуындағы өзгерістерге орай, Еуропа тілдерінен енген халықаралық сөздерді қолдану үрдісі белең алды. Алайда бүгінгі тілдік ортада ұлттық тіліміздің қайнар бұлағына қайта оралу байқалады. Сан түрлі себептермен тілдік құрамымызға араб, парсы, моңғол, қытай, орыс т.б. тілдерінен енген кірме сөздердің әбден сіңіскені соншалықты - қазақтың төл сөздері секілді болып кеткен. Мысалы: *дос*, *бақыт* деген сөздерді арабтың сөзі дегенге тілші болмаса, өзге тіл қолданушылар сене қоймас. Себебі араб-парсы сөздерінің тілімізге енгеніне бірнеше ғасыр өтті. Ал орыс тілінен, орыс тілі арқылы өзге тілдерден енген сөздерді тануға мүмкіндік бар. Мысалы, *телеком*, *компьютер*, *парта*, *балкон*, *код* деген сөздердің кірме сөз екені айтқан сәттен бастап ұғынықты болады.

Түркі тілдеріне көне дәуірлерде соғды, қытай тілдерінен де сөздердің енгендігі туралы Ғ.Айдаров «Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі» атты еңбегінде айтып өткен

болатын [1, 128 б.]. Қай кезеңде де аймақтық жағынан қатар отырған, қарым-қатынаста, байланыста болған елдердің бір-бірімен сөз алмасулары жиі орын алады. VIII-XII ғасырларда түркі (қазақ) тілдеріне араб-парсы кірме сөздері еніп, діннің келуімен мықтап орнықты. XII-XIV ғасырлардағы моңғол шапқыншылығына байланысты ата тілімізге моңғол тілінен сөздер ене бастады. Салты мен өмір сүру жағдайы, шаруашылықтарының ұқсастығы бұл сөздерді де жатсынбай қабылдауға негіз болды. Ал орыс халқымен тізе қосып, бірігуі әсерінен осы тіл арқылы бүгінге дейін қазақ тілінің сөздік құрамы толығып келеді. Бұдан әр кезеңдердегі саяси оқиғалардың тілге тигізген әсері мол болды деген қорытынды шығаруға болады. Тілдің ұзақ уақыт жүріп өткен жолын кесте арқылы төмендегіше көрсетуге болады:

Қазақ тілінің сөздік құрамын толықтырып, байытып отырған кірме сөздердің ішінде ең көрнекті орын алатыны араб және парсы сөздері болып табылады. Тілімізге енген араб, парсы сөздерін екі топқа бөліп қарастырған жөн: